

UNDERORDNAT

EN UTSTÄLLNING OM LOKE AV KARIN HÄLL

STRINDBERGSMUSEET, STOCKHOLM

HÖSTEN 2024

ESSÄ OCH FORMGIVNING JOHN SWEDENMARK

KATALOG UTSKRIVEN I 80 EXEMPLAR: NR _____

GUDARNAS FIENDE

BROTT OCH BROTT

Loke ”ställer jämt till det”, för att använda ett kärnfullt uttryck i vardagsspråket: det fångar en erfarenhet som vi nästan alla delar, filk i omgivningen (vänkretsen, släkten, på jobbet) som spontant gör oväntade insatser och nästan ofelbart åstadkommer stor oreda, vilket sen kräver omfattande reparationer. Kanske sker det med oöverlagd avsikt, ”på pin kiv”. Kanske skulle Loke i vår tid kunna leva upp till en psykiatrisk diagnos och få medicinerings, och träning i impulskontroll.

Hur som helst fascinerar vi av honom, och skulle inte vilja önska oss en värld utan honom och hans likar – även om det blir jobbigt ibland.

Att han också är ansvarig för den gode Balders död och för den kommande världsundergången är dock oerhört svårt att få in i bilden: den här övergången från buspojke till gudarnas fiende. Ondskan är ju lika svår att göra sig en bild av som undergången.

JÄMFÖRELSE

Loke har jämförts med *trickstern* – den gestalt i sagor och berättelser, framför allt hos amerikanska urbefolkningar, som skapar oreda, och därmed på sikt förändring. För samhällen förändras, och med dem

berättelserna, vilket visas av de många varianter som finns av varje myt, och av de återkommande gestalternas skiftande framträdelseformer i olika sammanhang. Han har också jämförts med Satan, den store Vedersakaren av Guds verk och Kristus' frälsningsprojekt. Och med andra sagohjältar, särskilt en tvillingsjäl långt borta i Kaukasus: Syrdon.

Men allt det där är bara jämförelser. Det går att konstatera en likhet, men den förklarar ingenting. Han är som han är.

KONSTCHOCKEN

Konstnären är, åtminstone sen senromantiken, en Loke-gestalt. Hen utmanar den rådande ordningen, och förändrar därmed – enligt en estetik som länge varit rådande, ett slags modernismens självbild – kollektivets världsuppfattning och värderingar. Ett samtida exempel är Julia Romanowskas forskning kring hur det chock-artade mötet med krävande och omtumlande konst kan göra högt uppsatta personer till bättre ledare. Ett annat exempel finns här i rummet. Karin Hälls skulpturer och installationer utmanar både vårt vaneseende och vår Strindbergsbild som vi kanske blivit alltför hemtama med. Clownnäsan skapar oordning. Vaskrensaren pekar på oroväckande vis mot det underjordiska.

LOKES SMÄDELSE

Strindberg fann en identifikation med Loke i den märkliga Eddadikten ”*Lokasenna*”, på svenska hos Lars Lönnroth ”Lokes smädelse” – Lönnroth lånar alltså Strindbergs översättning: en mer samtida svensk återgivning av senna skulle vara ”battle”, med referens till *hiphop*-kulturens ordstrider. Det var framför allt frispråkigheten Strindberg fastnade för – även om Lokes roll som listig, oberäknelig och utstött också har beröringspunkter med Strindbergs egen livsmärta fram till frälsningen, och med många av de oförglömliga personporträtt han har skapat i dramer, noveller och romaner.

Identifikation är ett mycket kraftfullt litterärt redskap; den tillåter författaren att via någon annans röst, någon annans öde, ge form åt sina egna, till stor del omedvetna, inre konflikter. Identifikationen gör det möjligt att tala ut, att komma förbi den egna inre censuren, och samtidigt det omgivande samhällets konventioner och restriktioner. Det är ju någon annan som talar. ”*JE est un autre*”, skrev

hans samtida, Arthur Rimbaud, född 1854. ”Jag, det är nån annan.” Asaguden Oden kommenterar i ”*Lokasenna*” (*Snorres Edda*, övers. Johansson & Malm, s. 115):

Ærr ertu Loki ok ørviti, hví ne legskapu, Loki ?

Galen är du, Loke, och från dina sinnen. Varför slutar du inte, Loke ?

GÅTFULLT

Eddadikter kallas de dikter av högst varierande slag som finns bevarade i en enda, unik handskrift: *Codex Regius* eller *Konungsbók*, som kan beskådas i Reykjavík. Efteråt har tillfogats några andra dikter av annan proveniens. En del är uråldriga och outgrundliga, andra är sentida rekonstruktioner (vi talar om 1100- och 1200-tal), som ofta närmar sig spex och gärna har en dialogisk form som lämpar sig för uppläsning och till och med dramatisk gestaltning under långa händelselösa vinterkvällar. De är således både nöjsamma och fulla av gåtor och av svårtydd information, som har sysselsatt många generationer av filologer.

ANTI-PHILOLOGICUS

Historikern Georges Dumézil (1898–1986), en tid lärare i Uppsala, avskydde innerligt forskare som utgick från teorier och modeller, och som nagelfor äldre texter för att de skulle passa in i förhandsförväntningarna. Dumézils allra största fiende var de som sökte rekonstruera ett ursprung bortom de källor som finns tillgängliga: såväl beträffande urspråk som urmyter. Vad vi från vårt håll kan åstadkomma är istället jämförelser, i synnerhet mellan strukturella likheter, till exempel gudomligheter i geografiskt vitt skilda indo-europeiska kulturer: de har olika namn men samma funktion. Dumézil står för en solitär forskning som bygger på intuition och därför är svår att leda i bevis; särskilt för att övertyga dessa som är ute efter att rekonstruera det ursprungliga – filologerna. Men det var hans fasta tro att de intuitivt uppfattade likheterna kan vara till hjälp för att tolka bättre och förstå bättre – och naturligtvis ständigt revidera sina egna hypoteser. Man tar in allt och lite till – men resultatet av forskningen är oväntade överensstämmelser. Myllret av data tar till slut form och blir hanterbart.

INTUITION

Dumézils insats kan jämföras med hur Strindbergs version av Loke ställer de sanna gudarna mot ”Tidens gudar” – en kritik mot de timliga och tidsbundna perspektiven hos dem som i *Ett drömspel* kallas ”alla rätt-tänkande”; det påminner även om Strindbergs egna forskarambitioner och experiment. Och naturligtvis med alla de förfinade val som författare och konstnärer träffar, utan att helst vilja förklara. Form är ju framför allt någonting *intuitivt*.

Eddadikten som Strindberg utgår ifrån, ”*Lokasenna*”, har upplägget att gudarna under ett glatt samkväm roar sig med ömsesidiga förolämpningar, och Loke är genomgående huvudperson. Det är han som i tur och ordning beskyller de andra för beteenden som bryter mot rådande normer, ofta knutna till könsidentitet: lösaktighet för kvinnorna, omanlighet för männen. Och varje gång får han svar på tal. *Ergi* var det värsta man kunde beskyllas för som karl: feghet, men också att låta sig bli penetrerad av en annan man. Gränserna för vari anklagelsen består var flytande, men *ergi* och adjektivformen *argr* var så laddad att bokstäverna ofta kastas om i handskrifter; man skriver *ragr* istället.

FÖRVANDLINGAR

Att gudarna ställer varandra till svars för lösaktighet och *ergi* är paradoxalt, eftersom deras värld var oerhört *queer* – förvandlingar, tillfälliga könsbyten och *crossdressing* är självklarheter i många av de berättelser som har bevarats. Och Loki var en förvandlingarnas mästare; han kunde på ett ögonblick bli vad som helst när stunden så krävde, eller uppträda som en helt annan person, till exempel den för allting likgiltiga jättinnan Þökk. Det mest anslående exemplet är när Loke förvandlade sig till ett sto, lät sig betäckas och framfödde den åttafotade Sleipnir, världens snabbaste häst, som rids av Oden. Naturligtvis tas den händelsen upp i ”*Lokasenna*”. Gudarna vet ju allt, också vad som kommer att hända, inklusive världsundergången. De roar sig i alla fall, ända tills festen spårar ur på grund av att Tor grips av vrede.

TROKÉER

Men det är inte liderligheten utan själva talarpositionen som Strindberg plockar upp och omsätter i fantastiska trokéer, med en verskonst vars känslighet beträffande betoningar och pausering liksom finns i partitur – ett förebud om hans skicklighet att författa repliker som berättar lika mycket genom sin rytm och kadens som med sitt innehåll. Att identifiera sig med Loke ger tillfälle att desavouera det förljugna oscarianska samhället. Tidens gudar petas från tronen av vetskapen om de sanna gudarnas existens – tack vare att denne Loke har ordet i sin makt. Och verskonsten:

Tidens gudar, som jag smädat,
Smäda vill jag än en gång!
Tidens gudar, som jag hädat,
Häda vill jag i en sång!

I han makten, jag har ordet,
Jag har ordet i min makt;
Tretton ären I vid bordet;
Det betyder, har man sagt,
Dödsfall, ofall, onda tider:
Gudar tagen er i akt,
Ty hvad rättnu tiden lider:
Gudar, varen på er vakt!

[_ _ _]

Men vid era svarta bårar,
När I slutat edert lopp,
Loke eger inga tårar.
Blott sitt evigt unga hopp.

Sina smädelser han sände,
Störde eder gudaro,
Ty han trodde på den Ende,
Ej på er han kunde tro.

Öfver era grafvar ljudar,
Fridfullt som ifrån en vän:
Här I hvilen, Tidens Gudar;
Evighetens lefver än!

ÖVERMÄNNISKOR

Man associerar Strindbergs tidiga dikt "Lokes smädelser" till andra middagsbjudningar som spårar ur, till exempel spökdinén hos professor Stenkåhl i *Svarta fanor*. Men Lokes hållning har också en inre likhet med många av Strindbergs övermänniskogestalter, de som står ensamma och till slut går under, tillintetgjorda av det nötande mötet med lägre stående människovarelser, samt inifrån av sitt också för dem själva hemliga driftliv. I sin monografi om Loke (*Loki*, ny reviderad upplaga 1986) försöker Dumézil via jämförelser med andra liknande gestalter ur indoeuropeiska mytologi och berättelse-skatt hitta vad som är centralt hos Loke och hans bröder, bortom alla anekdoter tillkomna och inlånade i olika sammanhang. Han fastnar för att det är den överlägsna och oberäknliga intelligensen som motiverar Lokes närvaro bland gudarna. Hans list ger honom möjlighet att reda upp de situationer han vållat, men också att skapa en oreda som förändrar strukturen och maktbalansen.– för att till slut anföra den slutstrid som innebär världens undergång och sedermera pånyttfödelse.

SANNINGSSÄGARE

En annan strukturell likhet är den mellan Loke, i myterna eller hos Strindberg, och vad Foucault med en grekisk term kallar för *parrhesiast* – den person som med risk för sitt rykte och till och med sitt eget liv framträder i offentligheten med sanningen. Den franska filosofen Cynthia Fleury beskriver i boken *La Fin du courage* parrhesiasten utifrån Strindbergs (nästan) samtida Victor Hugo, som, i egenskap av riksdagsman och debattör, och i kraft av sitt kulturella kapital, kunde göra tämligen chockerande politiska ställningstaganden, som pekar långt in i framtidens reformer. Är inte den modige intellektuelle ett syskon till Loke? Eller den oförvägna konstnären, som lyder sin inre bild och genomför den, på trots mot konventionerna? Och på så vis rubbar vaneseendet.

TACK TILL WITTRÖCK

Jag minns den bästa Strindbergkurs jag någonsin gått, ett specialstudium under ledning av en entusiastisk Ulf Wittrock av hur Kierkegaards *Stadier paa Livets vei* påverkade den nordiska litteraturen, i synnerhet det högsta stadiet *hin enkelte* – den enskilde, som står helt fri att leva eller förkunna sanningen, eller med Kierkegaards ord: *redelighed*. Under en termin plöjde vi detta spår och fick en ny bild av epoken Det moderna genombrottet, med tyngdpunkt på Strindberg och Ibsen. Thure Stenströms avhandling *Den ensamme* spelade en viktig roll. Jag minns inte om Strindbergs ”Lokes smädelser” stod på litteraturlistan, och alla mina anteckningar är förkomna – men det borde den i alla fall ha gjort, som programförklaring, med bäring på hela författarskapet, och på litteraturens bild av sitt eget uppdrag.

LOKES ALLA NAMN

Men Loke har alltså också en farlig sida, vilket bäst framkommer i den rekonstruktion av hans gestalt som Snorri Sturluson gör i den poetik som har fått namnet *Edda* på grund av en anteckning på det mest fullständiga manuskriptet: "Den här boken heter Edda" vilket betyder "farmor". (Den ovan nämnda poetiska Eddan, där dikterna finns bevarade, har sedan uppkallats efter Snorris bok.) Däri ger han bakgrunden till mytiska berättelser, dunkla allusioner, och framför allt till den intrikata namngivning (*heiti* och *kenningar*) som var ett bärande element hos den norsk-isländska skalderna (som nog undvek att tala rakt på sak, utan föredrog omskrivningar). Här är en lista över de epitet som tillkommer Loke, enligt Snorri:

Hur skall man känneteckna Loke ?
Genom att kalla honom Farbautes och Laufey's son, Nals son, Byleists och Helblindes bror, Vånargands (det är Fenresulven) och Jormungands (det är Midgårdssormen) och Hels och Nares far, Ales släkting och farbror, Odens och asarnas sällskap och bänkvän, Geirröds besökare och kistsmyckare, jättarnas, bockens, Brisingsmyckets och Iduns äppelns tjuv, Sleipners släkting, Sigyns man, gudarnas fiende, Sivs hårskadare, ofärdssmeden, den sluge asen, gudarnas klandrare och förledare, Balders döds-vällare, den bundne eller Heimdals och Skades trätöfiende.

(*Snorres Edda*, övers. Johansson & Malm, s.115)

BERÄTTELSER

Mycket finns alltså att berätta om Loke, och allt får inte plats här. Han är av jättesläkt (om än liten till växten) men har ändå tillträde till gudarnas hushåll och rådslag, och gör stora insatser som fixare, ofta efter att själv ha handlat i tillfälligt övermod. Här är berättelsen, i mitt sammandrag, om konflikten med jätten Tjatse, som återfinns i den urgamla dikten "*Haustlög*":

Jätten Tjatse (i örnhamn) fångar Loke och nödgar honom att kidnappa gudinnan Idun. Men utan hennes magiska äpplen åldras gudarna snabbt. Loke skickas iväg i falkhamn och dräper Tjatse. Dennes dotter Skada kräver bot, samt att få bli ingift bland asagudarna. Jättens ögon kastas upp på himlavalvet och blir stjärnor.

Och här är berättelsen om Sivs hår, i sammandrag:

Loke busar genom att klippa av håret på Tors hustru Siv. Under hot om att bli ihjälslagen beger han sig till dvärgarnas mästersmeder och kommer tillbaka till henne med en kalufs av guld, som växer fast på bärarens huvud – och det blir jättesnyggt. Han får även med sig en oövervinnelig hammare till Tor, ett skepp som kan vikas ihop och stoppas ner i fickan, en guldring som ynglar av sig var nionde natt, och flera andra ytterst nyttiga ting.

Dvärgarna förväntar sig rundlig betalning för sådana mästerverk, eftersom Loke har satt sitt huvud i pant på att de ska bli rikt belönade. Men vederlaget uteblir, och huvudet är visserligen deras, men halsen och nacken ingår inte i avtalet, så det enda dvärgarna kan göra med det huvud som nu är ”deras” är att hämnas genom att sy ihop läpparna på Loke.

Ett pojkestreck blir således tack vare Lokes förslagenhet orsaken till att unika magiska föremål hamnar i asagudarnas ägo. I gengäld åläggs han tystnad – han som är ökänd för sin frispråkighet och sina vassa formuleringar.

Det är fråga om en väldigt underlig byteshandel, och en berättelse som inte går ihop, särskilt som Snorri inte redogör för hur länge straffet varar, och vad som händer efteråt. Kanske är de

hopsydda läpparna ett av många evighetslånga straff. Mytens tid är ju inte linjär, utan allt har redan hänt.

Allt kan ske, allt är möjligt och sannolikt. Tid och rum existera icke; på en obetydlig verklighetsgrund spinner inbillningen ut och väfver nya mönster: en blandning af minnen, upplevelser, fria påhitt, orimligheter och improvisationer.

Personerna klyfvas, fördubblas, dubbleras, dunsta af, förtätas, flyta ut, samlas. Men ett medvetande står öfver alla, det är drömmarens; för det finns inga hemligheter, ingen inkonsekvens, inga skrupler, ingen lag. Han dömer icke, frisäger icke, endast relaterar; och såsom drömmen mest är smärtsam, mindre ofta glädtig, går en ton af vemod, och medlidande med allt lefvande genom den vinglande berättelsen.

(ur företalet till *Ett drömspel*)

INTILL TIDENS ÄNDE

Loke är svekfullt förslagen, och verkar genom ombud; han är *rådþani*: dräper inte själv, utan med list och ränker.

Första delen av planen är att oskadliggöra Odens och Friggs son Balder, som alla älskar och som hela världen har lovat att beskydda. Alla utom misteln, som blivit bortglömd. Loki tillverkar en pil av den och lägger på den blinde Höders båge när gudarna övermodigt nog genomför leken att skjuta prick på den osårbara Balder. Som det heter i poeten och Edda-experten Erling Kittelsens dikt (i min översättning):

I en sista hybris
tror de att Balder är osårbar
då faller han för en snyltväxt

Balder dör, och kommer till dödsriket, vars härskarinna är Kylan, *Hel*, Lokis dotter. Hon går med på att Balder ska få vakna till liv igen – om alla i hela världen begråter honom. Det gör alla utom jättinnan Tack (*bökk*), som egentligen är Loki som har bytt skepnad. Därmed blir Balder kvar i det kalla dödsriket, ända tills han återuppstår i den nya världen, ett lyckoland där åkrarna växer utan att bli sådda.

Loke får ett gruvligt straff som varar intill tidens ände. Han binds fast i en underjordisk grotta med en giftorm hängande rakt över ansiktet. Oavlåtligt dreglar den gift. Lokes hustru Sigyn håller upp ett fat, men när det är fullt och måste tömmas träffas Loke av giftet och vrider sig av smärta i sina fjättrar. Det är så jordbävningar uppstår.

Också på festen hos asagudarna där alla förolämpar varandra är det allom bekant att det kommer att gå till på detta vis. I strof 28 av "Lokasenna" säger Loke till Frigg (Lönnroths övers.: *Den poetiska Eddan*, 2016):

<i>Eg því réð</i>	Jag ställer till
<i>er þú ríða sér-at</i>	så att du aldrig
<i>siðan Baldur að sölum</i>	ser din son i salen

Och den mest anslående skildringen av världens uppkomst, undergång och återuppståndelse är förstås "Völvans spådom", *Völuspá*. Där är Loke och hans list en av huvudaktörerna.

DÖDSDRIFTERNA

I slutstriden, *ragnarök*, spelar Loke så en aktiv roll på den onda sidan och dör i tvekamp med Heimdal, som också stupar, liksom alla andra huvudpersoner, varav några dock återkommer när en ny värld stiger upp, evigt grön, ur havet. Dock inte Loke. Han har gjort sitt. Freud skulle säga att han är en representant för dödsdrifterna, de destruktiva krafter som hela tiden är verksamma i kamp med livets uppbyggliga men för individen ack så tidsbegränsade verksamhet.

APOKALYPS I STOCKHOLM

Denna ondare sida verkar inte spela någon större roll för Strindberg, som kanske inte var så apokalyptiskt lagd. Men det är intressant att anknyta till en annan av hans stora dikter, den med motiv från det tämligen nyinvigda Skansen, den som börjar:

Vargarne tjuta på Skansen,
Isarne rårna på sjön,
Furorna knaka i backen,
Tyngda av första snön.

Jämte att Loke ligger bunden under jorden är ju också hans son Fenresulven fjättrad i väntan på *ragnarök*. Här finns absolut en intertextualitet. Det hör till bilden att Strindberg var marinerad i de fornnordiska berättelserna, sedan dessa, via den ideologiska historieskolan, göticismen, hade inkorporerats som nationalmyt ända ned i den grundläggande skolundervisningen. Men den långa Skansendikten avslutas med ett spektakulärt hot mot civilisationen, som absolut hör hemma i samband med Loke:

Det mörknar åter, brandkårsluren
Har vigt in tystnad över stad och land;
Ett rökmoln sträckes över stadskonturen
Som bilden av en svart ofantlig hand.

Så visst finns samhällets totala undergång som dimension även i Strindbergs "Lokes smädelser"; man får betänka de revolutionära stämningar som fanns i samtiden, både ideologiskt och handgripligen (Pariskommunen, Sundsvallsstrejken, den framväxande arbetarrörelse som Strindberg av och till lierade sig med). Och som jag redan sagt pekar appellen till de eviga gudarna framåt mot frälsningen. Men jag vill föra in ännu en aspekt, som handlar om mytologisk tid.

UPPDATERINGSUPPDRAGET

Myten är tidlös, men blir samtidigt framförd i en samtid, som berörs av den. Vi människor vet till skillnad från gudarna inte alls vad som komma skall, men myterna förbereder oss, och förändras därför också över tid, över generationer, och under inflytande av ändrade livsbetingelser. Och berättarna och konstnärerna är de som handhar dessa uppdateringar, dessa utmaningar.

I mytens tid har allt redan hänt, också det som ovillkorligen stundar. Asagudarna ingår i en berättelse de själva redan känner till slutet på, inklusive alla kommande allianser och svek. Likadant med de forntida åhörarna till de dikter och drapor som ligger till grund för de berättelser som har överantvardats till oss, och vars svårtyd-barhet idag beror på att originalpubliken var så väl införstådda med vad som skulle komma att hända, men också förväntansfulla på små variationer och utvecklingar, varav vissa sen blev kvar i det material som traderades vidare.

Åhörarna kan berättelserna och vill inte ha några förklaringar – hellre då gåtor och motsägelser. Det tar lång tid att ”korsordslösa” en vers eller klura ut vad som händer i en *drapa*. Tolkningens tid tar aldrig slut. Vi nutida kommer efteråt, och vill rekonstruera en bakomliggande, sammanhängande berättelse. En ur-myt. Men den motsvarar inte åhörarnas kollektiva kunskap förr i tiden. Den nedskrivna berättelsen ligger fast på ett annat vis, och filologerna kunde i århundraden bråka om detaljer för att visa sig duktigare än varandra. (Numera är de mer kringsynta.)

DEN LÅNGA TIDEN

Om vi tänker oss en dåtida publik. De vill förstås ha underhållning, men de har gott om tid på sig, långa vinterkvällar, många år, många generationer, som inte bara bevarar, utan också förändrar, blandar in andra dikter, missförstår på ett sätt som kanske förbättras. Dikten är inte färdig förrän den skrivs ner, och även efter det uppstår nya varianter och tillägg.

Den långa tiden kan jämföras med vår tids förhållningssätt till konsthistorien och litteraturhistorien. Bilderna och texterna finns och vissa är omedelbart drabbande vid första mötet. Men de förändras över tid. Nya sätt att se tillkommer, gamla kunskaper (om t ex äldre tiders teknologi) återupptäcks. Och det uppstår nya konstverk som anropar de gamla, utmanar dem, inlemmar dem i en helt annan tradition än deras upprinneliga. Så på ett vis påminner konst- och litteraturhistorien – uttolkare såväl som utövare – om det kunniga och långsiktiga kollektivet kring elden i storstugan.

Med myterna är det likadant. Om vi söker efter den enda ursprungliga urmyten fastnar vi i oss själva: vår horisonts begränsningar. Men om vi leker och grunnar – som Strindberg när han tar sig an Loke – då blir vi delaktiga.

Vi har ju bara detta enda liv, och uppdraget är att göra det bästa av de händelser, berättelser och föremål som kommer i vår väg. Det filosofiska begreppet "kontingens" handlar inte bara om slump, utan om att sen inordna det kända eller nyss upptäckta i nya sammanhang och på så vis ge det en ny mening, en fortsättning.

Trumpetaren Miles Davis lär ha sagt: *"It's not the note you play that's the wrong note – it's the note you play afterwards that makes it right or wrong."* De stora tingen kan vi bara göra oss föreställningar om, efter kunskap och förmåga: ursprung, gudar, den kyligt beräknande onskans maskineri och världsundergången. Kanske gör Lokegestalten det möjligt för oss att med fantasins hjälp om och om igen förstå vidden av vår oförståelse.